

TANZİMAT HAREKETİNDE İKTİSADİ KALKINMA ÇABALARI*

Mansur ATALAY**

Giriş :

Fizik alemdeki kanunların benzerlerini toplum hayatında da görmek mümkündür. Bir insanın hayatında geçirdiği gelişme, olgunluk ve ihtiyarlık evrelerini devletlerin hayatında da görmek mümkündür. Osmanlı Devleti de bu kanunun dışında kalmamıştır. Onsekizinci yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devletinin bir duraklama dönemine girdiği bilinmektedir. Batı'daki gelişmeler ve özellikle sanayi inkılabı nisbi olarak Osmanlı toplumunu Batı'nın gerisinde bırakmıştır. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı Osmanlı Devleti için siyasi, askeri ve iktisadi açıdan problemlerle doludur. Dışta, savaşlarda eski başarısını gösteremediği gibi, içte de çeşitli kargaşalar merkezi otoriteyi sarsmakta ve bütün bunlar devlet hazinesini olumsuz yönde etkilemekte, bu durum ise halktan daha fazla vergi almayı ve halkın daha fakir ve ümitsiz olmasını netice vermiştir.

Osmanlı Devletinin durumu bu iken, Batıda özellikle iktisadi alanda kıyasıya bir rekabet devam etmekte idi. Bu rekabeti sanayi inkılabını ilk başaran İngiltere kazanmış ve Fransa, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerini geride bırakmıştı. Bu gelişmeler üzerine İngiltere dışındaki ülkeler yerli sanayilerini korumak üzere himayeci bir dış ticaret politikası izlemeye başladılar.

Ondokuzuncu yüzyılın başında İngiltere'nin belli başlı iki meselesi vardı :

- (i) Buhar gücü ve makineleşme sayesinde başardığı yığın üretimin ürünlerine pazar bulmak,
- (ii) Hızlı gelişen sanayisine hammadde ve halkına gıda maddesi temin etmek.

(*) Bu çalışma, kısmen «ODTÜ Tanzimatın 150. Yıldönümü Sempozyumu 6-7 Kasım 1989, Ankara» da tebliğ olarak sunulmuştur.

(**) Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

Bu yüzden İngiltere, Osmanlı Devleti ile ticari ilişkileri geliştirmek için her türlü fırsatı değerlendirmek peşindeydi. Bu tür ilişkiler için Batılı ülkeler de istekliydiler.

Yabancıların bu tutumları ve Devletin karşılaştığı problemlerin ciddi boyutlara ulaşması Osmanlı Devlet adamlarını köklü bazı değişikliklerin yapılması konusunda düşünmeye yöneltmiş ve bu yöneliş 3 Kasım 1939'da Tanzimat Fermanının ilanını netice vermiştir. Bu fermanla iktisadi meseleler dolaylı olarak ele alınıyordu. Ancak 28 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı, sanayi ve ticaret konularını doğrudan ele alıyordu.

Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı ve Batı Ekonomilerinin Durumu

Bilindiği gibi sanayi inkılabı onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de, buhar gücünün sanayide kullanılması ve üretimin makine kullanarak daha hızlı bir şekilde yapılmaya başlamasıyla ortaya çıktı. Özellikle tekstil üretimindeki büyük artışlar İngiltere'yi Avrupa'nın en önde ülkesi durumuna getirdi. İngiltere bu sınıai ürünlerine pazar ararken, diğer yandan da ucuz hammadde kaynaklarını araştırmaktaydı. Bu arada Avrupa ülkeleri kendi yerli sanayilerini korumak amacıyla himayeci bir dış politika izlediler ve İngiliz mallarına iç pazarlarını kapadılar. Bu durum İngiltere'nin pazar arayışını daha da önemli hale getirdi. Ayrıca bütün Avrupa ülkelerinde yoğun bir bilimsel çalışma devam ediyor ve bilimin buluşları teknolojiyi daha da ileri götürüyordu (Pamuk, 1984: 11).

Aynı dönemde, Osmanlı Devletinde sanayi insan gücüne dayalı, iç pazar ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik el sanatları şeklinde idi (Issawi, 1980: 301). Osmanlı tekstil ürünleri ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar iç pazara yeterli idi. Hatta az miktarda da olsa ihracat bile yapılabiliyordu. Hatta ipekli dokuma sanayi daha da dinamik bir yapıya sahipti (Erder, 1978: 114). Ancak sanayi inkılabı ürünleri Osmanlı Devletine girmeye başlayınca durum değişti ve Osmanlı sanayii üzerinde belirli ölçüde olumsuz etkiler gözlenmeye başlandı.

Osmanlı Devletinde tekstil dışında, halıcılık, dericilik, ağaç işlemeciliği, çinicilik, bakır ve demircilik, bıçak, kılıç, kama, tabanca ve tüfek yapan silah imalatçılığı, terzilik, kunduracılık ve kuyumculuk gibi el sanatları gelişmiş ve iç pazara yeterliydi (Önsoy, 1988: 10 - 11).

1820'li yıllarda İngiltere'nin sanayi inkılabını gerçekleştirdiği ve başta Fransa ve Almanya olmak üzere Avrupa ülkeleri de İngiltere'yi hızlı bir şekilde takib ederek sanayide dönüşün sürecini tamamlama gayretinde oldukları görülmektedir.

«Acaba yakın coğrafi bölgelerde yaşayan Avrupa toplumlarıyla Osmanlı toplumunun farklılaşmasının sebepleri nelerdir?» «Hangi faktörler ve dinamikler Avrupanın gelişmesini ve hangi sebepler Osmanlı toplumunu geri bırakmıştır?» Bu soruların cevapları takibeden bölümlerde incelemeye çalışılacaktır.

Batının Kalkınma Sebepleri

Avrupa, geçen yüzyıllarda nüfus yoğunluğu en yüksek bir kara parçasıydı. Nüfus yoğunluğu ihtiyaçları doğuruyor, bu ise tarımdan elde edilen ürünlerin yetersizliğine sebep olmakta ve bunun neticesinde yeni üretim alanlarının araştırılması ve bulunmasını zorlamaktaydı. Bu saikle Avrupalı, bir taraftan diğer kıtalarda sömürgeler ararken bir yandan da kendi ülkesinde değişik gelir kaynakları peşinde ciddi bir gayretin içerisindeydi.

Avrupa kıtasında düzenli debilere sahip ve oldukça engebesiz yatakları olan bir akarsu ağı mevcuttur. Bu coğrafi avantaj ulaşım imkanlarını ucuz ve kolay hale getirmektedir. Yoğun ve ucuz ulaşım imkanları kıta insanların birbiriyle kolayca haberleşmesini ve ticari ilişkilerinin daha sıkı olmasını sağlamış ve bunun neticesinde yardımlaşma ve işbirliği gelişmiştir.

Avrupa, yeraltı kaynakları açısından da zengindir. Özellikle daha sonraki sanayileşme evrelerinde demir ve kömür yataklarının birbirlerine yakın oluşu büyük avantajlar sağlamıştır.

İklimin insan karakterindeki etkisi bilinmektedir. Avrupa ikliminin -Akdeniz kıyıları hariç- genellikle soğuk oluşu Avrupa in-

sanının karakter yapısını istikrarlı ve sebatlı kılmıştır. Bu yüzden yaptıkları iktisadi kalkınma hamlesi ve bilimsel çalışmalarda sabır ve sebat göstermişler bu ise zaferle neticelenmiştir.

Orta çağda, doğudaki özellikle Müslüman devletlerin bilim ve teknikteki ileri oluşlarına karşı Avrupa feodal bir yapıya sahipti. Doğu ile yakın ilişkileri neticesinde kurdukları milli devletleri bilimsel temellere dayandırmışlardır.

Asliyetini yitirmiş Hıristiyanlık dini, ruhban sınıfının ve yöneticilerin elinde yüzyıllarca bir baskı aracı olarak kullanılması toplumda bir mücadele ortamını geliştirmiş, bu ortam da vatansever, müteşebbis, bilim ve sanatla uğraşan bir grubu yetiştirmiştir.

Avrupa'da devlet kendi vatandaşlarının ve dışarıdaki dindaşlarının daima yanında yer almış ve onların her konuda destekçisi olmuştur. Avrupalının Osmanlı vatandaşı gayri müslimlerin haklarını koruma gayretleri ve serbest ticaret rejiminde (1838'den sonra) bu azınlıkların Avrupalı tüccarlarla işbirliği bunun güzel bir göstergesidir. Bu durum Avrupalı işadamlarına manevi bir dayanak olmuş ve daha cesaretli bir şekilde ticari ve sınai girişimlerde bulunabilme imkanını vermiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Kalkınmada Batının Gerisinde Kalışının Sebepleri

Bu konuda çok şey yazılmış ve söylenmiştir. Burada bir iki noktaya kısaca değinilecektir. Osmanlı toplumunun onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda eski dinamizmini kaybederek Batıya nispetle duraklama ve batının gerisinde kalışının sebeplerinden birisi, İmparatorluğun çekirdek unsuru niteliğindeki Müslümanların askerlik ve memuriyete yönelişi, sanat, tarım gibi gelişmenin itici mesleklerini ihmal edişleridir. Bu üretken sahalar daha çok azınlıkların (özellikle ermeni ve rumların) elinde kalmıştır. Bu durum ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Batılılarca bir sömürge aracı olarak kullanılmış ve bu azınlıklar zaman zaman batılılar lehine faaliyet göstermişlerdir. Tabii Batılı ülkeler de bu azınlıkların savunucusu ve himayecisi rollerini ihmal etmemişlerdir. Bu azınlıklar Devletin zayıf dönemlerinde ayrılıkçı güçlerle birlikte hareket

emekte tereddüt göstermemişlerdir.

Bundan önceki bölümde açıklanmayan çalışılan sebeplerden ötürü Batı sanayi inkılabını gerçekleştirirken, Osmanlı toplumu bu gelişmelere ilgi duymamış ve bu gelişmelerden ders almayı akıl edememiştir. Avrupadan uygarlık ithal ederken seçici olunması gerekirken taklitçi yol izlenmiştir. Avrupa'nın bilim ve tekniği yerine onların bize empoze etmeğe çalıştıkları moda ve onların bazı milli geleneklerine talip olunmuştur. Öyle ki, Devletin en zor günlerinde bile başta saray mensupları olarak devlet memurları ve bazı zengiler, batı hayat tarzını taklid için Batı'dan önemli miktarlarda ithalatta bulunmuş, hatta borçlanmaların bir kısmı bu tür harcamalara ayrılmıştır. Bunun önlenmesi yolunda bazı padişah ve sadrazamların girişimleri olmuşsa da bu politika sürekli ve başarılı olmamıştır.

Bir başka sebep, Osmanlı aydını belirli bir uzlaşma zemini oluşturamamış ve bunun neticesi olarak bir kısmı batıya tümüyle karşı çıkarken, bir kısmı da milli değerleri hiçe sayarcasına batı yanlısı bir tutum içerisine girmiştir. Bu durum, toplumu ayakta tutan ve ona moral ve güç veren sevgi birlik, beraberlik, yardımlaşma gibi bağların oluşmasını engellemiştir.

Bunların dışında ülkenin coğrafi sınırlarının çok büyümesi ve ticaret yollarının değişmesi, komşu ülkelerin güçlenmeleri sonucu savaşların daha ağır maliyetlerle gerçekleşmesi, toprak ve nüfus kayıpları gibi faktörleri de eklemek gerekir.

Tanzimat Hareketinde İktisadi Kalkınma İle İlgili Tedbirler

İktisadi kalkınma açısından, Tanzimata yakın dönemlerde yapılan yenilik hareketlerine ana hatlarıyla bakmak faydalı olacaktır. Bu konuda III. Selim döneminde (1789—1807) yapılanlar oldukça önemlidir. Bu dönemde (bu yenilikler Nizam-ı Cedit diye adlandırılmaktadır), bazı tasarruf tedbirleri alınmıştır. Saray harcamalarında bazı kısıntılar, özellikle ithal giyim eşyası kullanımını ve hediye verilmesinin önlenmesine çalışılmıştır (Karal, 1988, C. 5: 71). Bu dönemde hububat nazırlığı kurularak un alım, satım ve depolanması devlet kontrolüne alınmıştır. Avrupalı tüccarların Osmanlı İmparatorluğunda iş yapmaları önlenmiş ve ti-

caret filosunun büyütülmesine çalışılmıştır. Bu tedbirlerin pratikte somut neticeleri olmamış, ancak devlet adamlarına bu gibi konularda düşünme ufku açmıştır. Bu tedbirler yanında Avrupa'nın bazı ülkelerinde daimi büyük elçilikler kurulmuştur.

Ondokuzuncu yüzyılın başında yabancı tüccarlarına da vergileri ödemek kaydıyla Osmanlı mallarının ticaretini yapabilme imkanı verilmiştir.

Avrupa'nın Osmanlı ülkesinden daha fazla hammadde ve gıda maddesi talebi yerli sanayi için sakıncalı olduğundan 1826'da bir tür tekel olan yed-i vahid (tek el) sistemi uygulanarak hem üreticiyi korumak ve hem de ordunun ihtiyaç duyduğu maddeleri daha kolay temin etmek üzere tatbik başlanmıştır. Bu sistemde yerli ihtiyaç karşılandıktan sonra ihraç izni veriliyordu.

Ancak bu gelişmeler yabancı tüccarların şikayet konuları durumundaydı. Bu durum ise mensup oldukları ülke yöneticilerinin de problemi oluyordu. Bu yüzden başta İngiltere olarak Batılı ülkeler Osmanlı İmparatorluğu ile bir ticaret anlaşması yapmak için fırsat kolluyorlardı. Bu fırsat Mısır valisinin merkezi idareye karşı başkaldırmasıyla doğdu ve 16 Ağustos 1838'de Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması imzalandı. Bu anlaşmanın iktisadi kalkınmayı ilgilendiren yönleri şu şekilde özetlenebilir : Bu anlaşmayla,

- İhraç yasakları, tekel sistemi kaldırıldı,
- İngiliz tüccarlarına imtiyazlar tanındı,
- İthalat ve ihracattan alınan vergi oranları İngiliz tüccarı lehine yeniden tesbit edildi (Gürsel, 1985: 688).

Bu anlaşmanın sağladığı kolaylıklar sonucu, İngiliz malları daha iyi şartlarda ülkenin iç kesimlerine de girebilmiş ve girdiği yerlerde yerli sanayi gerilemesine sebep olmuştur. Gerçekten ondokuzuncu yüzyılın ortalarında geleneksel Osmanlı sanayii kesin olarak bir gerileme dönemine girmiştir.

Bu anlaşmanın neticeleri aşağıdaki gibi sıralanabilir :

- Osmanlı iç pazarı yabancıların denetimine geçti,
- Yerli sanayi gerilemeye başladı,

- Hammadde ihracatı, yerli sanayii hammadde sıkıntısına soktu ve içte bu gibi hammadde fiyatları arttı,
- Gümrük gelirleri düştü (tarifedeki indirimlerden dolayı)

(Önsoy, 1988 : 29).

Bu anlaşma diğer ülkelere de teşmil edildi. Böylece Osmanlı dış ticareti liberal bir sistem haline dönüşmüş oldu. Kısa zamanda bu sistemin Osmanlı yerli sanayii üzerindeki yıkıcı etkileri görülmeye başlandı.

Devleti ve ekonomiyi kurtarma faaliyetleri cümlesinden olarak 3 kısım 1839 da Tanzimat Fermanı ilan edildi. Bu fermanla sanayi ve ticari meselelere dolaylı bir şekilde bakılmaktaydı. Bunun bir devamı niteliğinde olan ve 28 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanında ise sanayi ve ticaretle ilgili konulara doğrudan ve daha geniş yer verilmiştir.

Tanzimat döneminde özellikle serbest ticaret düzeninin etkisiyle ekonomi parasallaşma sürecine girdi ve toplum iktisadi meselelerde daha rasyonel düşünmeye başladı. Tanzimatçılar güçlü devlet için, güçlü bir ekonominin önşart olduğu kanaatine varmışlardır. Bu yüzden de devletin uğradığı zaafaların tedavisinde iktisadi meselelerin önemini kabul etmektedirler. Bu cümleden olarak bu dönemde, tarım, sanayi ve ticaretin gelişmesini sağlamak amacıyla, 1838 de Ziraat ve Sanayi Meclisi kuruldu Meclisin başkanlığına Avrupa'da iktisadi konularda incelemeler yapmış Nuri Efendi getirildi. Bu meclis tabii kaynaklar, tarım, sanayi ve ticaretin gelişmesi için incelemelerde bulunacak ve gerekirse yabancı uzmanlardan yararlanacak ve sonucu hükümete bildirecekti. Kısa bir süre sonra meclisin ismi Meclis-i Umur-u Nafia şeklinde değiştirildi ve eğitim konusu da incelenmeye dahil edildi. Bu meclisin yayınladığı Layihada problemlerin temelinde eğitim meselesinin yattığı vurgulanıyor ve herşeyden önce eğitim kurumlarının ıslah edilmesi gerektiği üzerinde duruluyordu. Ancak meclis siyasi istikrarsızlıklar yüzünden zamanla unutuldu ve 1843 de Ziraat Meclisi ismiyle yeniden faaliyete geçildi. Bu meclis tarım ve kırsal alanlardaki küçük sanayii ilişkin bir anket hazırlayarak

eyaletlere gönderdi ve bu şekilde ayrıntılı bir envanter çalışması-
na başladı (Toprak, 1985: 1343). Bu ankette istenilen bilgilerden
bazıları :

- Eyaletlerde yetişen tarım ürünlerinin cins ve miktarı,
- Halkın uğraşı alanları,
- Tarım ve sanayi ile uğraşmaları teşvik edildiğinde ne tür alet, edevat ve krediye ihtiyaç duyulacağı,
- Bataklık veya imar edilmeyen toprakların işlenmesi için ne gibi tedbirlere ihtiyaç duyulduğu,
- Her bir kaza ve nahiyenin en yakın iskelesinin hangisi olduğu ve mesafesi,
- Ticarete konu maddelerin neler olduğu,
- Taşımacılığın nasıl gerçekleştirildiği,
- Yol ve limanların durumu,
- Ulaşımaya elverişli nehirlerden ne ölçüde faydalanıldığı,
- Üretimi yapılan malların seri halde imali için neler yapılabileceği, gibi konulardı.

Bu meclis, Osmanlı çiftçi, esnaf ve tüccarlarını Devlet himayesine alma gayretleri gösterdi. Bazı konularda üreticiye destek olunmaya başlandı. Fakat bu çalışmalardan ve anketten beklenen netice elde edilemeyince 1845'de meclis Ticaret Bakanlığına bağlandı ve bir süre sonra bir bakanlık haline geldi. Tanzimatçıların bu girişimi de netice vermeyince iktisadi kalkınmayı gerçekleştirmek için bir program (Tensikat-ı Mülkiye) hazırladılar. Bu program;

- Tarım ve ticaretin gelişmesi için alt yapının oluşturulması,
- Nehir ve kanalların ulaşımaya açılması,
- Çiftçi, esnaf ve tüccara düşük faizli kredi sağlanması,
- Vergi yükünün hafifletilmesi gibi hususları içeriyordu.

Yapılan inceleme sonucu bu yatırımların çok büyük para gerektirdiği, ortaya çıkınca pilot çalışmalar yapılmış, ancak elle tutulur bir netice elde edilememiştir. Bu başarısızlığı

- Bu işleri yürütecek yetişkin kadronun olmayışı,
- Yeterli mâli imkanların bulunmayışı,
- Halkın bu konuda şuurlu olmayışı,

— Başlanılan işlerde yöneticilerin sebatsızlığı gibi sebeplerin doğurduğu söylenebilir.

Tüm bu çabalardan sonra 1860'lı yıllarda iktisadi kalkınma problemi bölgesel ele alınmaya ve yerli sanayinin desteklenmesi şeklinde düşünölmeye başlandı. Yine bu dönemde özellikle İstanbul sanayiini içine düştüğü çöküntüden kurtarmak ve kalkınmalarını sağlamak ve daha sonra da bu faaliyeti ülkenin diğer yörelerine tatbik etmek üzere «İslah-ı Sanayi Komisyonu» 1863-66 döneminde faaliyet gösterdi. İlgileneceği konuları;

- Yerli sanayii yabancı sanayi karşısında korumak için gümrük resmini artırmak,
- Sanayii teşvik için sergiler açmak ve sanayi mamüllerini iç ve dışta tanıtmak,
- Küçük ölçekli sanayi kuruluşlarının şirketler halinde birleşmesini sağlayarak ölçek ekonomilerinden yararlandırmak,
- Sanayi kuruluşları için ihtiyaç duyulan kalifiye eleman yetiştirmek amacıyla sanayi okulları açmak şeklinde özetlemek mümkündür (Giz, 1985 : 1360 ; Ortaylı, 1987 : 123-124).

Tanzimat Fermanının ilanını izleyen 20 yıl içerisinde iç pazarın ihtiyacı olan malların üretimi için devlet, Batı tipinde bazı fabrikalar kurmuştur. Ancak bunların çoğu büyük zararlarla kapanmak durumunda kalmışlardır. Bu yüzden 1860 yılına doğru Tanzimatçılar bu sanayileşme programını terketmek zorunda kaldılar.

Tanzimat döneminde batı düşüncesi yanında batı tekniğini de getirme teşebbüsünde bulunulmuş fakat başarılı olunamamıştır. Bu dönemde özel sektör de başarılı olamamıştır.

Yerli sanayi mamüllerinin dış pazarlarda tanıtılması amacıyla 1851'de Londra I. Uluslararası Sergisi, 1855'de Paris Uluslararası Sergisi ve 1862 Londra II. Uluslararası Sergisine iştirak edilerek buralarda yerli sanayi ürünleri tanıtılmıştır.

Yerli sanayii iç piyasaya tanıtmak ve durumu daha yakından görebilmek için İstanbul'da 1863'de İstanbul Uluslararası Sergisi açıldı.

İslah-ı Sanayi Komisyonu gayretleriyle küçük esnafı daha güçlü kılmak üzere şirketleşme teşvik edilmiş ve 1866-1868 döneminde altı şirket kurulmuştur.

Yine yerli sanayie kalifiye eleman yetiştirmek amacıyla 1868'de İstanbul Sanayi Mektebi kuruldu. Ancak bunların hiçbiri istenilen kalkınmayı sonuç vermedi.

Sonuç

Onsekizinci ve özellikle ondokuzuncu yüzyılda Avrupa ülkeleri politik ve iktisadi insiyatifi büyük ölçüde ele geçirmişlerdir. Bu durum ise Osmanlı devlet adamlarını ve aydınını bu yarışta yer alma konusunda uyarmıştır. Anılan iki yüzyılın devamı süresince Osmanlı Devletinde bazı yenileştirme teşebbüsleri olmuş ve Tanzimat ile bu faaliyet hızlanarak devam etmiştir. Ancak bu yenileştirme hareketini yapanlar Batıdaki gelişmeleri bir bütün olarak ithal etme girişiminde bulunmuşlardır.

Bu tür inkılap hareketlerinde bazı noktaların gözardı edilmesi gerekirdi. Tanzimatçıların belli başlı çıkmazlarında bu idi. Herşeyden önce yoğun bir eğitim faaliyeti ile toplumun yapılacak bu yeniliklere inanması ve bunları bir ideal olarak benimsemesi gerekirdi. Tepeden halka yenilikleri zorla kabul ettirmek çoğu zaman başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Halkın böyle bir ideale sahip olması yeterli değildir. Halka bu idealin bir hayal olmadığı, fakat ulaşılabilecek gerçekçi bir hedef olduğunun iyice benimsetilmesi zorunluğuda vardır.

Halka kulak veren, halkı anlamaya çalışan, halka ve aydına düşünce hürriyeti tanıyan ve bir noktada tartışmalara belirli şekilde halkı da dahil eden bir ortamda olgunlaştırılan ideallerin gerçekleşme ihtimali çok yüksektir. Ayrıca topluma sevgi ve çalışma arzusunun rasyonel bir eğitim politikasıyla aşılması topluma başarıma dinamizmini kazandıracaktır.

Bu tür bir iktisadi kalkınma hamlesi ilk bakışta uzun süreli gibi gelebilir, ama çark bu şartlarda dönmeye başlayınca zaman içerisinde kazanacağı ivme, başlangıçtaki gecikmeyi fazlasıyla telafi edebilecektir.

Bu şekilde yönlendirilmiş bir toplumun fertleri sermayelerini birleştirerek güçlü şirketler kuracaklar, batıdan günün teknolojisini ülke gerçeklerine uygun bir şekilde adapte edecekler ve devletin kalkınma için ortaya koyduğu çabaları gönülden destekleyeceklerdir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- ERDER, L. «Bursa ipek sanayinde teknolojik gelişmeler, 1935-65» **ODTÜ Gelişme Dergisi** 1978 Özel Sayısı: Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ankara: 1979, s. 111-122.
- GİZ, A. «İslah-ı sanayi Komisyonu», **Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 5. Cilt. İstanbul: İletişim Yay. 1985, s. 1360-62.
- GÜRSEL, S. «1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması» **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**. 3. Cilt. İstanbul: İletişim Yay., 1985, s. 688-690.
- ISSAWI, C. **The Economic History of Turkey 1800-1914**. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
- KARAL, E. Z. **Osmanlı Tarihi** 5. Cilt, 5. Baskı. **Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1988.
- KARAL, E. Z. **Osmanlı Tarihi**. 6. Cilt, **İslahat Fermanı Devri (1856 - 1861)**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- ORTAYLI, İ. «Osmanlı İmparatorluğunda sanayileşme anlayışına bir örnek: «İslah-ı Sanayi Komisyonu», olayı.» **ODTÜ Gelişme Dergisi**. 1978 Özel Sayısı: Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar. Ankara: 1979, s. 123 - 230.
- ÖNSÖY, R. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**. Ankara: Türkiye İş Bankası, 1988.
- PAMUK, Ş. **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**. Ankara: Yurt Yay., 1984.
- THOBIE, J. «Osmanlı Devleti'nde yabancı sermaye,» **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**. 3. Cilt, İstanbul: İletişim Yay., 1985, s. 724-739.
- TOPRAK, Z. «Osmanlı Devleti ve sanayileşme sorunu,» **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**. 5. Cilt. İstanbul: İletişim Yay., 1985, s. 1340-1344.

